

М. Г. Грибкова

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ ДІЄСЛОВА У
ХУДОЖНЬОМУ МОВЛЕННІ В. ВИННИЧЕНКА

Сьогодні словосполучення «картина світу» усталилось як термін із значенням: сукупність уявлень людини про оточуючу її об'єктивну дійсність. Людина, пізнаючи світ, насправді пізнає себе у цьому світі. Відправною точкою теоретичної

й практичної діяльності людини є антропоцентризм. Людина як суб'єкт співвідноситься перш за все з оточуючим соціаль-1 ним світом, потім з кожним індивідуумом і, нарешті, сама з собою [9:86]. Головною метою кожного письменника є створення образу людини. Всі інші образи є лише складовою лан- , кою у цьому процесі. Володимира Винниченка по праву вважають дослідником людських душ. Основним конфліктом, через який розкриваються характери Винничемкових героїв, є конфлікт між їхнім духовним світом і навколишнім середовищем [8:119].

Дієслово займає центральне положення у семантичній структурі речення, тому й привертає увагу багатьох лінгвістів-до- слідників семантичної структури слова. У художньому мовленні Винничемкових творів людина є головним суб'єктом дії. На цій підставі виділимо систему дієслів людини. Ю. Д. Апресян розглядає вісім основних систем людини: фізичні; сприйняття; фізіологічний стан; фізіологічні реакції на зовнішні та внутрішні впливи; фізична дія і діяльність; бажання; мислення; інтелектуальна діяльність; емоції; мовлення [1:353-356]. У художньому мовленні слово зазнає багатогранних змін: збагачується як денотативний макрокомпонент, так і конотативний. Все це пояснюється складною семною організацією. На жаль, розгляд дієслівної семантики лише на парадигматичному рівні не дає повної інформації про семну структуру дієслова. Конкретизація схованих семантичних компонентів здійснюється, звичайно, шляхом різноманітних перетворень, шляхом лексико-семантичного розгортання, перефразування семем [2:99]. Отже, розгляд семної структури лексико-семантичних груп дієслів має здійснюватись на основі парадигматичного і синтагматичного принципів. Спробуємо це довести, розглянувши лексико-семантичну групу дієслів руху, яка належить до системи фізичної дії та діяльності людини. Семми об'єднуються в цю групу на основі інтегральних сем: «рух, здійснюваний кінцівками та тілом людини, переміщення у просторі». Виділимо семми, які у різній кількості й у різних комбінаціях входять до складу семем дієслів руху, зафіксованих у творах В. Винниченка:

1. **Темп:**
  - а) прискорення {спішити, бігти, гнатись}'
  - б) повільність {плентатися, відставати}.
2. **Напрямок:**
  - а) вниз {сходити, збігати, ізлізати};
  - б) вверх (:підійматися);
  - в) всередину {заходити, забігати};
  - г) зовні {виходити, вибігти};
  - г) в різні боки {розійтися, розступитися}'
  - д) по колу {кружляти, оточити, обходити}'
  - е) вперед і на зад {метатися}.
3. **Відстань:**
  - а) довга {мандрувати};
  - б) коротка {зіскочити, відступити}.
4. **Наявність, чи відсутність мети (повештатися, тинятися, швендяти).**
5. **Подолання перешкод {протискатися, пролізти}.**
6. **Вад {спіткатися, шкандибати}.**
7. **Особливості {марширувати, човгати}.**
8. **Наявність об'єкту, від якого чи до якого, чи повз який, чи поряд з яким здійснюється рух {наближатися, наздогнати, відступати, відірватися, проходити, повести, привести}.**

Всі семи осягнути і об'єднати в блоки не завжди можливо, тому вище представлені лише основні семи денотативної частини семми.

Не завжди семи стають явними в семемі, вираженій лише одною словоформою. Іноді, щоб представити семему руху, вживаються словосполучення та цілі вирази. Наведемо приклади таких словосполучень, а в дужках зазначимо семи: *бігти нагору* (прискорений темп, напрям вверх), *притишити ходу* (повільний темп), *прискорити ходу* (прискорений темп), *увійти бігцем* (прискорений темп, напрям всередину), *дряпатися по драбині* (подолання перешкоди, напрям вверх), *підходити навипиньках* (наявність об'єкту, до якого здійснюється рух та особливість руху). Слід зауважити, що саме таким способом семми отримують по декілька сем, які по-різному характеризують рух.

Вживання лише загальнономовних слів на означення руху призводить до обмеження словоформ. Деякі дієслова різняться тільки деривативними префіксами (*вийти, зайти, увійти, забігти, збігти, перейти*). Тому у художньому мовленні неминучим є застосування метафор і метафоричних утворень: *літати* (прискорений темп), *викочуватись* (напряв зовні, прискорений темп), *пірнати* (напряв всередину)... Дієслова *валяти, смалити, катати* у тексті вживаються у наказовій формі. У такому випадку семема цих дієслів у конотативній частині мають сему, яка вказує на зневажливість до того, хто здійснює рух. У реченні: *Завтра смальнемо до арештанського консуляту* [3:218], семема дієслова *смалити* вже втратила конотативну сему, яка вказує на зневажливість до того, хто здійснює рух.

В. Винниченко часто вдається до детальних описів руху. У реченні *До столика плавно, як на коліщатах, з тацею, повною чашок і склянок, підкочується гарсон у білому фартусі* [4:26] рух представлений семемами, які вказують на повільний темп, наявність об'єкту, до якого здійснюється рух, та особливість руху. Для того, щоб показати лише одну сему «вади руху», письменник описує майже кожний порух тіла людини: *...ліва нога доктора за кожним кроком провалюється в ямку, а все тіло перехилиється вліво й дугою знову випростовується* [7:26]. Усе це речення можна було б замінити одним словом: «шкандиба», але читач не мав би повної уяви про рух людини. Слід зауважити, що суб'єктом виступає не сама людина, а її тіло та частини його.

Для письменника під час створення образ/ людини є важливою будь-яка деталь. Важливою деталлю є рух людини, за допомогою якого здійснюється зовнішній вияв емоцій. Тим більше, що В. Винниченко саме за допомогою зовнішнього вияву емоцій розкриває внутрішній стан героя. Простежимо на прикладах, як цілі вирази відтворюють рух людини і водночас є зовнішнім виявом емоцій: *Катря з досадою й нудьгою одірвала свою гнучку постать від дерева й ліниво одійшла до своїх земляків* [6:53], *Вусатий агент без капелюха лає якихось людей, що шанобливо й винувато мнуть біля нього* [5:28], *А коли вона колись стикалася з цим, то мусіла зчулюватись, проходити боком* 84

[6:199], *Рвучко відривається від вікна й рішучим кроком проходить у спальню* [7:246], *Ступає вона плавно, рівно, високо несучи голову* [7:18]. Звідси постає питання: яка ж мета письменника — відтворити рух чи емоції. Однозначної відповіді немає, тому що у денотативній частині семемами важливими є семема руху і семема зовнішнього вияву емоцій. Отже, це є підтвердженням того, що ці семема одночасно належать до двох систем: системи фізичної дії та діяльності людини#, системи емоцій людини. Емоції — одна з найскладніших систем людини, оскільки у виникненні, розвитку і проявах емоцій беруть участь практично всі системи людини — сприйняття, фізіологічні реакції, інтелект, фізичні системи і навіть мовлення [1:367].

Семний аналіз лексико-семантичної групи руху людини підтверджує обов'язкове застосування парадигматичного й синтагматичного способів. Ми спостерігаємо вільний рух семем з однієї системи в іншу, а також одночасне включення до різних систем.

Широко у творах В. Винниченка використовуються дієслова міміки й пантоміміки. Відомо, що міміка й пантоміміка є зовнішнім виявом думок і почуттів. Така особливість цих дієслів, як передача думок при спілкуванні з іншими людьми, майже втрачена. Це призводить до виключення цих дієслів із системи інтелектуальної діяльності людини. Зате широко представлені у складі семем дієслів денотативні емотивні семема. До речі, суб'єктом дії виступають частіше голова, частини обличчя, тіло, руки, пальці: *Очі графа двома е 'юнкими нетерплячими кортиками рвуться з-під черепа, вимахують хвостиками, от-от заскавучать од нетерплячки й захвату* [7:130], *А тонюсінькі расові губи, як лезо бритви, погнулись усміхом* [3:108], *Але помалу лице його оживає, прокидається, очі примружуються іншим усміхом* [4:23], *Зігнуті, смугляві й пещені пальці злегка потрусювались* [6:243], *Рука спочатку легесенько здригнеться, на мент ... стає безвольна й тільки тоді з обуренням шарпається й виривається* [7:60], *Голова лото крутиться, випручується з-під поцілунку, руки сичкуються визволитись, дряпаються, корчаться* [7:122], *Скудовчена темноруда голова, неначе жмут іржавого дроту,*

вмить затишає... й блискає на нього квадратними жовтими конячими зубами [7:22]. Відтворюючи фізичну діяльність людини автор вдається до детальних описів кожного руху тіла, рук, які є свідченням внутрішнього стану: *...дві смугляві ручки швидко-швидко, сердито, нетерпляче обмотують шнурки круг ноги* [7:484], *Руки двома скаженими котами стрибають по клавішах, рвуть їх, мордують, казяться* [5:99].

Семемі дієслів системи фізіологічних реакцій на зовнішні та внутрішні впливи мають сем и, які пов'язані перш за все не з фізичним впливом, а з психічним. Суб'єктами виступають кров, серце, біль: *А серце принцеси щоранку прокидається з ніжним болем* [7:494], *... серце починає глухо, холодно й важко стукатись об груди* [7:98], *Кров, як випущений ривак, зривається із місця, жене частою, напруженою ривкою* [7:122], *І зараз знову тоскний біль струїться від лукавих, ніжно-свіжих ...уст* [7:402],

Частини обличчя, тіло, руки, пальці, кров, серце..., виступаючи в реченні в ролі суб'єктів дії, стають персоніфікованими. Таким способом емотивні семи дієслів набувають більшої експресії. Персоніфікованими стають і власне емоції, які теж у реченнях виступають суб'єктом дії: *І сором уже не шкрябається; колючими лапами в серці, не коцюрбить корчами тіла* [7:467], *І цей жаль рівночасно гріє його забутим старим теплом* [7:452], *... пролітає тривога й змітає дзюркіт, викидає на середину кімнати рожеві вушка, шоколадні лиця і збиває їх круг двох постатей...* [7:599].

Семемі дієслів систем людини у художньому мовленні В. Винниченка переважно у своєму складі мають емотивні семи, які на рівні стоять поряд з іншими семами у денотативній частині, що говорить про одночасне включення до двох систем. Завдяки метафоризації емотивні сем набувають більшої експресії і потрапляють у ядро денотації. Таким чином семемі цих дієслів стають власністю системи емоцій людини.

Крім систем людини у художньому мовленні В. Винниченка можна виділити системи навколишнього середовища, які безпосередньо пов'язані з людиною, адже людина пізнає себе у цьому світі. Розглянемо систему природи, яка включає тварин-

ний світ, рослинний світ, природні явища, Предметом зображення пейзажу є природа. Імпресіоністичний пейзаж є способом відтворенням почуттів та настроїв людини. У Винниченкових творах відбулись імпресіоністичні віяння того часу. На думку О. Гнідан, письменника «по праву можна вважати предтечею українського імпресіонізму» [3:93]. Семемі дієслів, які відтворюють рух вітру, значною мірою мають емотивні семи, що стосуються людини. Ці семемі вказують на тривогу, страх: *Вітер перелякано, несамовито котить його по кам'яних тунелях, гукає об вікна, струшує будинками, дзвенить непотрібним посудом у непотрібних шафах і розчепірює жахом очі* [7:475], *...а вітер гасав над полум'ям, зривав з його головні, шурляв ними в сусідні хати, розкидав і люту вав свавільно й безпардонно* [6:98]; сум: *І небо похмурнішало, і сонце невдоволено поморщило сиві хмарні брови, і вітер тоненько заплакав десь у колесах* [6:227]; радість, збудження: *Вітер обома руками хапає з землі людську радість, перекидається нею, бризкає в розчинені вікна, п'янить, чучверить голови, посмішки, душі* [7:522]. Дія сонця, дня, ночі, ранку теж є свідченням почуттів людини. Семемі цих дієслів мають семи, які по-різному характеризують емоції людини: *Сонце тепло, жартівливо цілувало ззаду шию* [6:222] (радість, спокій); *...жене сонце хвилю за хвилею, силе вогнем, стріляє золотими стрічками, лоскоче, проймає* [7:235] (збудження), *Ніч, закутавшись у темно-синю кирею, з сумною посмішкою зітхає* [7:254] (сум); *Дні безшумно, одноманітно пересипаються в ночі, ночі безшумно зсуваються в дні* [7:501] (байдужість). Відтворюючи дію рослинного світу, найбільше приділено увагу деревам. Семемі цих дієслів знову-таки мають емотивні семи: *Т'мяними слізьми перешіптуються в ошелешеній тьмі дерева* [7:210], *Каштани хмарно закутались у свої зелені кудлаті кожухи* [7:263] (сум), *Берези визирали з-за дубів і беззвучно, радісно сміялися: дуби ласкаво, поважно посміхались в свої кудлаті вуса* [6:130] (біль, радість).

Підсумовуючи розгляд лексико-семантичної організації дієслова у художньому мовленні В. Винниченка, доходимо таких висновків:

1) дієслова утворюють системи двох напрямів: системи лю-

дини, системи навколишнього середовища; 2) системи знаходяться у тісному зв'язку; 3) головною ланкою у цьому зв'язку виступають емотивні семи. Назколишне середовище у В.Винничека майже завжди персоніфіковане, ми його сприймаємо через сприйняття героїв, дії його є ніби продовженням дій людини. Або зовнішнім виявом емоцій.

Мова — це витвір людини, тому як і людину до кінця її осягнути неможливо. Неможливо все чітко розкласти по полицях, бо дуже швидко побачимо руйнування цієї чіткості. Але все ж таки, роблячи спроби системного аналізу, ми все більше поринаємо у сутність людського буття.

1. *Апресян Ю. Д.* Интегральное описание языка и системная лексикография. — М., 1995.
2. *Васильев Д. М.* Современная лингвистическая семантика. — М., 1990.
3. *Винниченко В. К.* Нова заповідь. — Нью-Йорк, 1950.
4. *Винниченко В. К.* Поклади золота // Березіль. — 1991. — № 3.
5. *Винниченко В. К.* Полади золота /У Березіль. — 1991. — № 5.
6. *Винниченко В. К.* Раб краси: Оповідання, повість, щоденникові записи. — К., 1993.
7. *Винниченко В. К.* Сонячна машина. — К., 1989.
8. *Гнідан О. Д., Дем'янівська Л. С.* Володимир Винниченко: життя діяльність, творчість. — К., 1996.
9. *Колишанский Г. В.* Объективная картина мира в познании и языке. — М., 1990.